

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ: СПЕЦИФІКА ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ

Олег РАФАЛЬСЬКИЙ (Київ)

У статті зроблена широка ретроспекція закономірностей та особливостей цивілізаційних процесів, що відбувалися на території України.

The article deals with the retrospective view of the consistent patterns and peculiarities of the civilization's processes, which took place in Ukraine.

В одній із своїх праць видатний філософ М.Бердяєв розмірковував: “Все историческое знание есть не что иное, как припоминание, как та или иная форма торжества памяти над духом тления. Через память мы восстанавливаем это отношение о нас, умершее, удалившееся и, как будто канувшее в какую-то темную бездну, прошлое. Поэтому память есть вечное онтологическое начало, создающее основу всего исторического.

Память хранит отчее начало, нашу связь с отцами, потому что связь с нами и есть связь настоящего и будущего с прошлым. Окончательное забвение нашего отчества было бы окончательным забвением прошлого. Это было бы тем сумасшествием, при котором человечество пребывало бы в клочьях времени, в разорванных мгновениях времени, без всякой связи времен” [1, 16, 58].

“Батьків” у сучасних українців було багато. А це, у свою чергу, наклало відбиток і на їхню цивілізаційну історію. “Надзвичайна складність етногенезу на нашій території виключає можливість пошуку єдиного народу-предка для сучасних українців. Ми не можемо вибирати в давній історії, що є кращого, й оголошувати своїм, а на решту явищ не звертати уваги або великодушно поступатися ними іншим народам. Все, що відбувалося в межах України впродовж тисячоліть, є “наше” і, так чи інакше, генетично успадковане українським народом. При всіх міграціях і навіть військових катаклізмах не зафіксовано жодного факту повної зміни етносів на території майбутньої України. Якась частина населення завжди лишалась жити на своїх предковічних місцях і саме вона, хай і в зміненому етнічному вигляді, була гарантом збереження історичної пам'яті, культурного і життєдіяльного генофонду регіону. Тож, упродовж тисячоліть різноетнічні давні народи, зливаючись і розпадаючись, поступово витворювали сучасну етнокультурну карту Східної Європи, у тому числі й України” [2, 5].

Повною мірою така концепція передбачає розгляд цивілізаційної історії України. Звичайно, цивілізаційний процес був непростий: часто глобальні події переривалися або взаємоперетиналися. Слід згадати хоча б одночасний різностадіальний розвиток скіфського й античного суспільств, “накладки” в розвитку козацької державності та входження України до складу Російської імперії, відновлення української “державності” в рамках СРСР та ін. Але цей поступ був безповоротний та історично логічний.

Цивілізаційний процес на теренах сучасної України почався ще за часів сивої давнини, коли тут з'явилися перші протоцивілізації. Не слід принижувати їхнього

значення, але не слід і переоцінювати, при цьому ще й підкреслюючи супервизначну роль у світовій історії. Треба визнавати права на цивілізаційну історію й інших народів. “Ура-патріотизм” не повинен мати місця в серйозних дослідженнях.

Так, зромантизовані й певним чином заідеологізовані концепції неоромантичного напрямку намагаються удавнити історичні корені українців, використовуючи не зовсім коректні, а часто й не наукові методи у своїх розмірковуваннях. Наприклад, Ю.Канигін, не будучи ні істориком, ні археологом, накреслив власну “концепцію” походження українців, у якій “реальний історичний етнос перетворюється... на фантом, що хаотично рухається у часі та просторі безвідносно до фактичних подій” [3, 89 – 90]. Необхідно згадати, що його праця не є першою спробою доведення тези про генетичні зв'язки аріїв-оріїв-орачів. Адже, “ознайомившись з працями з ведичної міфології, такий же “фахівець” Ю.Шилов переносить мотиви і образи твору на археологічні матеріали, а потім під ці ідеї підганявся археологічний матеріал – ось і виникає нова “концепція” [4, 94 – 103].

Роман-есе Ю.Канигіна написаний за матеріалами вторинних творів і тому його не можна вважати науковим. Головна суть “концепції Канигіна полягає у доведенні ним, що основа цивілізації світу – це давня Україна – Пра-Україна. Вона подарувала світові мову, писемність, засоби землеробства тощо... Він пропонує поглянути на місце і роль України в духовній історії людства очима Гуру – авторської вигадки неіснуючої людини, який знівечує історію інших народів” [5, 62].

Для серйозної наукової роботи такий волюнтаристський підхід є неприпустимим. Цивілізаційна історія України має достатню кількість реальних фактів і подій, на яких акцентується увага в цьому дослідженні.

Слід відзначити, що за панування первіснообщинних відносин на теренах України була лише одна “біла ворона” – антична цивілізація на землях Північного Причорномор'я, яка зробила неповторний внесок в історичний розвиток місцевого населення. Але, все ж, це був локальний випадок. “Східноєвропейці”, передусім хозари та руси, на цивілізаційний рівень вийшли лише в кінці I тисячоліття н.е. Перші з них відносно швидко зійшли з історичної арени, а другі стали безпосередніми учасниками майбутніх цивілізаційних процесів.

Як відзначав відомий американський дослідник Ф.Дворнік, “Київська держава, створена за допомогою варягів, невдовзі перетворилася на могутню країну по той бік Карпатських гір. Її столиця, Київ, стала важливим центром торгівлі між Візантією, арабським світом і Західною Європою, зокрема Німеччиною і Скандинавією. Тут розвинулася жвава культурна діяльність, яку живили слов'янські літературні впливи з Болгарії та Богемії. Візантійські митці передавали русам секрети своєї майстерності, а візантійські єпископи вчили їх східного богослов'я та духовного життя. Невдовзі русичі опанували цю науку й досягли надзвичайно високого рівня цивілізованості. Попри свою належність до візантійського християнства та цивілізації, Київська держава підтримувала жваві стосунки з латинським Заходом, вважаючи себе рівноправним партнером у європейській співдружності народів. Віддаленість від Візантії захищала Київ від імперських втручань у його внутрішні справи; визнаючи візантійського імператора носієм верховної влади в християнській співдружності, кияни створили власну політичну систему – дивовижне поєднання демократичних міст-держав з монархічними принципами.

Ця непевна політична система, однак, виявилася для Києва фатальною. Послаблена внутрішніми чварами між князями з правлячої династії та набігами нових азіатських кочовиків – тюрків-половців, які відрізали їй вихід до Чорного моря, Київська держава неухильно занепадала. Монголи швидко поклали край руській політичній вольності, і Русь на двісті років зникла з європейської арени” [6, 5].

Величезне цивілізаційне значення для подальшої долі східних слов'ян мало прийняття київськими князями на рубежі IX – X ст. візантійської версії християнства. Давньоруська держава до кінця X ст. стала органічною складовою Східнохристиянської цивілізації, яку на той час очолювала Візантія з її багатою християнською культурою, що мала у своїй основі античні й біблійні традиції. Починаючи із середини XI ст., східне християнство в повному обсязі визначає обличчя давньоруської культури. Однак, як справедливо зазначає професор Ю.Павленко, на Русі наочно простежують місцеві особливості інтерпретації християнського світосприйняття: у цілому більш світлі, оптимістичні й життєстверджувальні, ніж у Візантії або в Західній Європі тих часів. Самостійність давньоруської соціокультурної системи, яка містила в собі й природно-язичницькі традиції, у сприйнятті візантійської православної доктрини особливо яскраво виявилася у збереженні старої (з її наступними модифікаціями) концепції і побудови політичної влади. Цивілізаційна місія православ'я, яке з Києво-Печерської лаври поширювалося на решту загальноруських теренів, позначилася на всій подальшій історії східнослов'янських народів [7, 463].

Цивілізаційна еволюція на землях сучасної України проходила в наступні часи в литовсько-польських державних структурах, а також Османській Порті (мається на увазі входження Кримського ханату під протекторат цієї країни). А на більшій частині українських територій сформувалася держава Богдана Хмельницького та його спадкоємців-гетьманів, ідеологічна основа якої втілилася в конституції Пилипа Орлика. Правда, цей перший в Європі документ такого змісту з'явився вже в часи згасання державотворчих акцій у цьому регіоні. На перше місце виступала Російська імперія, котра поступово, але неухильно підпорядковувала своїй владі українські терени.

Як зазначав російський філософ М.Трубецькой, “на рубежі XVII – XVIII століть відбулася українізація великоруської духовної культури, різниця між західно-руською і московською редакціями руської культури була упразднена шляхом викоренення московської редакції, і руська культура стала єдиною... Ця єдина руська культура післяпетровського періоду була західно-руською – українською по своєму походженню, але руська державність була по своєму походженню великоруською, а тому і центр культури повинен був переместитися з України в Великоросію. В результаті і вийшло, що ця культура стала не специфічно великоруською, не специфічно українською, а общеруською” [8, 367].

Загальноруською ця культура була, звичайно, як східно-слов'янсько-православна, суттєво прозахідна з Петровських часів, тобто культурою не національною, навіть не просто імперською, а цивілізаційного плану (що, зрозуміло, передбачає і її етнічний вимір [7, 478].

Російська імперія після Переяслава отримала колосальний імпульс для зміцнення своїх позицій як у східнослов'янському світі, так і на більш обширних просторах. Сили були нерівними й українське суспільство поступово входило до нових соціально-економічних та політичних структур, а тому ставало лише їхньою частиною. У зв'язку з цим М.Драгоманов риторично запитував: “Що ж нам була за користь з того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова і німців Біронових, дурості Павла I, солдатське звірство Аракчеєва, холодну самоволлю Миколая I, про котрих українці не можуть навіть сказати, що це були “свої собаки, котрих ми ж самі вигодували”, бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Та й самі ці Петербурзькі самовольники і нівецьники натури чоловічої ніколи не вважали нас українців за своїх і, коли случалось, давили нас з більшою злістю, менш жаліли “безмозглих, упрямых хохлов”, ніж своїх “руських”. Хіба допомоглось що-небудь великорусам од того, що терпіли разом з ними і ораття черкаси, вмерти за котрих обіцялись батьки їх тоді, як Хмельницький прохавсь у підданство “царя восточного”? [9, 563]

Таку специфічність і недосконалість цивілізаційних стосунків між народами в рамках функціонування імперських структур спробував проаналізувати В'ячеслав Липинський (під псевдонімом Василь Безрідний): “Якби Росія була державою національностей, а не державою національною, то цей процес державної асиміляції її народів, в тому числі і українського, треба було б вважати процесом зовсім нормальним і навіть з огляду на скріплення сильної держави – процесом бажаним. Але Росія державою національностей ніколи не була, нею не є і, думаєм, бути такою не може. Росія це державна організація народу російського (великоруського, московського) і тому зміст держави є зростом нації, асиміляція державна є разом з тим асиміляцією національною”. Але при цьому він висловлював обережний оптимізм: “Подавилася нами Польща, дасть Бог не проковтне нас так легонько і Росія” [10, 143, 146].

Як показали події останніх часів, це так і сталося. Але шлях до нинішньої ситуації був довгим і непростим.

Перший етап закінчився відміною інституту гетьманства й ліквідацією Запорозької Січі за часів царювання Катерини II. Із цього приводу розмірковував М. Драгоманов: “Ми вже не будемо питати про те, чому так, коли вже козаччина перешкождала років двісті мирному життю нашої землі і Руської держави, то чому скасовано тільки українську козаччину, а залишено Донщину? Хіба степи Донські не так же потрібні для “миру й освіти”, як Дніпрові й Дністрові? Відповісти буде легко: Дон більш свій Московському царству, вірний йому, хоть і Донові врізано волі, бо й він колись бунтувався! Ну, та це ми залишимо. Ми зовсім не заздимо “тихому Донові”, – хай живе, як йому любо, хай задержить зерно волі, яке ще зосталось у нього, до других, ліпших часів, поки воно зійде буйним деревом. Тоді він непримінно згадає, що колись Дон і Дніпро, як правились самі собою, більш знали один про одного, ніж опісля, як над тим і другим стали верховодити петербурзькі канцелярії, а не ради козацькі, згадає, що колись співали кобзарі українські “славу війську запорозькому і донському з усією черню низовою на многая літа до кінця віка” [9, 562 – 563].

Впродовж наступного етапу основна частина України була складовою Російської імперії, і на її землях відбувалися події та проходили процеси, котрі являлись притаманними всій країн у цілому. Зокрема, це була русифікація та перехід значної частини української еліти на службу до нових господарів. Нові умови існування призвели й до появи нової ідеології. Типовими для “малоросійської ментальності” можуть бути слова Віктора Кочубея – українця, який належав до найближчого оточення імператора Миколи I. Коли до нього звернулися по допомогу у розв’язанні деяких нагальних питань земляки з Лівобережжя Дніпра, то і відповів: “Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший... Моє становище підносить мене над усякими дріб'язковими міркуваннями. Я розглядаю турботи ваших губерній з точки зору спільних інтересів усього нашого суспільства. Мікроскопічні погляди мене не турбують” [11, 189].

Але одночасно це був і початок національного українського відродження, коли почала викристалізовуватися українська ідея, але й розпочалися репресії проти її носіїв. Скінчився цей етап розвалом самої імперії і формуванням нової цивілізаційної ситуації. Україна вийшла на другий пік у становленні своєї державності.

Поява Союзу Радянських Соціалістичних Республік, однією з яких була Українська, певною мірою зацементувала й законсервувала національний гніт попередніх часів. Але одночасно простежуються й позитивні моменти в тогочасних глобальних процесах – у межах однієї республіки почали перебувати практично всі території, де проживали українці.

М. Драгоманов вважав перебування України в складі Російської імперії “пропащим часом”. А не менший від нього мислитель П. Куліш ще 1864 року писав: “Странно, что умные люди воображают, что будто бы Россия находится накануне своего разрушения и

что Украина готова выступить на политическое поприще во имя либеральных начал своей народности, тогда как потребны целые века невзгод и смут для разрушения того, что сложилось веками и выпробовано столькими испытаниями. Что же касается до Украины, я не увижу для нее другой участи, как – сделаться игрищем соседних наций. Совсем другое было бы дело, когда бы мы едиными устами и единым сердцем работали над пробуждением общественно-политического сознания в Украине” [12].

На наш погляд, до середини минулого століття вихід України зі складу російської наддержави скінчився б саме так – вона була б розшматована сусідами й навіки втратила б надію стати повноцінною цивілізацією і державою. Інша річ, що за своє “визрівання” в імперському інкубаторі українці заплатили жахливу ціну в мільйони безневинних жертв. Проте цілком має рацію професор С.Кульчицький, коли зазначає: “Ми бачили, скільки горя і нещастя випало на долю України після її втягнення в силове поле імперії. Однак звинувачувати в цьому російський народ не доводиться... У росіян як в імперській нації не існувало правових, економічних або соціальних привілеїв, що їх мали панівні нації західних колоніальних імперій. Неможливо обтяжувати росіян і злочинами ленінсько-сталінської доби. Певна річ, вони постраждали від терору тоталітарної держави незрівняно менше, ніж українці. Проте масовидність терору (неологізм, запроваджений В. Леніним) завжди визначалася невеликою (до того ж і багатонаціональною) купкою комуністичних вождів. Завдяки специфіці встановленого ними політичного ладу, вожді не звіряли своїх дій з побажаннями поневоленого державою суспільства... Українська політична нація не може консолідуватися на русофобії. Екстремістські оцінки спільної історії України і Росії суперечать національним інтересам українського народу. Врешті-решт, в історії існує об’єктивна істина, яку треба поважати за всіх умов” [13].

Цивілізаційні процеси відбувалися і в тих регіонах України, які в XVII – XX ст. входили до складу інших держав – Речі Посполитої, Габсбурзької монархії, Чехословаччини, Польщі, Угорщини та Румунії. Відзначимо, що в Галичині, Закарпатті та Буковині українці, користуючись більш ліберальним порівняно з Російською імперією, режимом Австро-Угорщини, в цивілізаційному плані мали сприятливіші умови для розбудови структур громадянського суспільства, місцевого самоврядування, створення партійної мережі тощо. Саме в цей час виник цивілізаційний розлам українського етносу, західна частина якого мала можливість (хоча й обмежену) користуватися здобутками європейської цивілізації і сприймати її ідеали, а східна – була змушена розвиватися в рамках євразійської системи. Проте, завдяки постійним контактам у культурно-політичній та просвітницькій сферах, виробленню в другій половині XIX ст. в обох гілках українського народу уяви про українську соборність, національне тіло не розклаталося й продовжувало існувати, в ім’я майбутньої єдності й незалежності.

Як уже відзначалося вище, об’єднання України в її сучасних кордонах відбулося в рамках СРСР приєднанням до неї Криму, що в часі майже збіглося із завершенням сталінської епохи. Відтоді один з найбільших слов’янських народів дістав можливість, хоча й спотворену специфікою радянської політичної системи, розвиватися законами локальних цивілізацій окремих країн. Звичайно, УРСР неможливо ідентифікувати з повноцінною державою, але факт створення “критичної маси”, яка навіть за законами фізики мала, врешті-решт, призвести до автоматичного поділу радянської імперії, став реальністю з усіма наслідками, що з нього випливали.

1991 рік (час, коли розпався СРСР) увійшов в історію як завершення розпочатого 1917 року експерименту, призвів 1922 року до утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Нежиттєздатність системи, яка протягом семи десятиліть у формі СРСР була фактично спадкоємницею колишньої царської імперії, породила

більше проблем, ніж виявилася спроможною розв'язати. “Незважаючи на всю невизначеність майбутнього, – відзначає французький суспільствознавець Н.Верт, – одне не викликає сумнівів: те, що відбувається на наших очах, визначає майбутнє не завершеного ще оновлення і, отже, новонародженої – і також дуже крихкої – демократії” [14, 461].

Попри всі складнощі, за роки незалежності українська цивілізація зробила величезний крок уперед. Підтвердилися пророчі слова В.Липинського про те, що як мати народжує дитину, так і власна держава народжує націю. Український народ напрочуд швидко за історичними мірками пережив пострадянський період. В Україні створено політичну націю, яка готова влитися в європейську цивілізаційну систему.

Визначаючи шляхи суспільного розвитку сучасної України, маємо враховувати прогресуючу глобалізацію соціально-економічних процесів суспільного життя в цілому. Прилучення до сучасних надбань цивілізаційного розвитку можливе лише через утвердження відкритого суспільства, зокрема відкритої економіки, її прискореної інтеграції у світовий економічний простір.

Звичайно, відродження України передусім залежатиме від глибини здійснюваних внутрішніх реформ і насамперед реальних змін в економічному житті, темпів та масштабів соціально-ринкової перебудови економіки. Однак ці зміни є складовими від інтеграційних процесів. Вони взаємозумовлені. Ринок, валюта, капітал, соціальні цінності, демократія – інтернаціональні за своєю суттю поняття. Це потрібно глибоко усвідомлювати.

Сучасний процес глобалізації суспільного життя має вагомі об'єктивні передумови. Вони пов'язані з особливостями утвердження постіндустріальної технології виробництва, поглибленням міжнародного розподілу праці, перетворенням інформації, також інтернаціональної за своєю суттю, в основний виробничий ресурс суспільства, соціалізацією економічних процесів, демократизацією політичних інституцій, зближенням духовних цінностей, відстоюваних народами [15, 100].

Загальновідомо, що історія людської цивілізації була позначена всесвітністю розвитку й на попередніх етапах. Людство завжди було єдиним. Навіть тоді, коли взаємини між націями й народами за своїми зовнішніми ознаками не лише не мали чіткого вияву, а й були антагоністично суперечливими. “Ми повинні розглядати людство в його спільності, – писав ще на початку минулого сторіччя відомий російський філософ і богослов В.Соловйов, – як соціальний організм, живими членами якого є різні нації. З цього погляду очевидно, що жоден з народів не може жити в собі, через себе й для себе. Життя кожного народу є лише певною участю в загальному житті людства” [16, 4].

Та на відміну від постіндустріальної цивілізації, що утверджується, всі попередні розвивалися тільки за нормами сумативної цілісності. Принципова новизна постіндустріальної цивілізації полягає в тому, що її розвиток здійснюється в напрямі поступового переростання сумативної цілісності світу в структурну.

Як зазначав Карл Поппер, “кожне покоління має право по-своєму тлумачити історію, і не лише має право, а певною мірою зобов'язане це робити, щоб задовольнити свої визначальні інтелектуальні потреби” [17, 310]. Задоволення цих потреб, розуміння закономірностей та знання особливостей цивілізаційних процесів, що відбувалися на теренах нашої держави, дає змогу глибоко осмислити місце українців та місію України в глобалізованому світі, вибудувати в сучасних умовах прагматичні стосунки з іншими цивілізаційними системами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Николай. Смысл истории. – М., 1990.
2. Етнічна історія давньої України. – К., 2000.

3. Толочко П. Історичний етнос, перетворений на фантом // Вісник НАН України. – 1996. – № 3 – 4.
4. Кузін-Лосев В.І. Деякі зауваження з приводу інтерпретації археологічного матеріалу // Археологія. – 1995. – № 2. – С.94 – 103.
5. Онищенко Ірина. Діалектика становлення українського етносу та нації (етнополітологічний аспект). – К., 1997.
6. Френсіс Дворнік. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. – К., 2000.
7. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. – К., 2004.
8. Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. – М., 1995.
9. Драгоманов Михайло. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654 – 1876) // Драгоманов М.П. Вибране. К., 1991.
10. Василь Безридний. Другий акт // The Political and Social ideas of Vjacheslav Lypynskyj. – Harvard Ukrainian Studies. – Vol. IX. – Num. 3/4. – December, 1985. – P.143, 146.
11. Субтельний Орест. Україна. Історія. – К., 1991.
12. Інститут рукопису Національна бібліотека України – Ф.1. – № 28803.
13. Кульчицький Станіслав. Три Переяслави // Дзеркало тижня. – 2002 р. – 31 серпня.
14. Верт Н. Історія Радянської держави. 1900 – 1991. – Рівне, 2001.
15. Гальчинський Анатолій. Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? – К., 1996.
16. Соловьев Вл. Русская Идея. – М., 1991.
17. Поппер К. Открытое общество и его время. В 2-х т. – М., 1992. – Т.1.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Рафальський Олег Олексійович – доктор історичних наук, завідувачий кафедрою історії України КДПУ ім. В. Винниченка..

Наукові інтереси: проблеми національних меншин в Україні, цивілізаційна історія України.